

Գ. Մ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

«ԼԱՍՏԻՎԵՐՑՈՅՆ՝ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»

11-րդ դարի ակամավոր մատենագիր Ար. Լաստիվերցին¹ իր հանրահայտ Պատմության մեջ հայրենասիրական փոթորկումն սրտով գովերգել է Բագրատունյաց Հայաստանի փառավոր անցյալը, խորն ու սրտակեղեք ողբով ողբացել քաղաքամայր Անիի, վաճառաշահ քաղաքներ Արծնի, Կարինի և ընդհանրապես հայոց ամբողջ բարեջեն աշխարհի ավերումն ու ապականումը Բյուզանդիայի ու թուրք-սելջուկյան հրոսակախմբերի կողմից։ Նա միաժամանակ խարանդել է այդ ապականմանը նպաստողներին և երազել կենտրոնական, ինքնուրույն մի պետականություն, որտեղ արդարություն, առաջադիմություն, ազատություն ու քարեկեցիկ կյանք լինեն, ուր ի մի հավաքվեն «զօրեն աստեղաց մոլորական կոչեցեղոց» աշխարհի տարբեր կողմերը ցրված հայորդիները։

Ար. Լաստիվերցին մույնպիսի կրքոտությամբ, մույնպիսի հայափունջ գեղեցիկ լեզվով գրել է ճառեր ու մեկնություն, որոնք շատ նշանավոր մատենագիրների գործերի հետ տարբեր դարերում արտագրվել են Ճառընտիրներում։ Նրա ստեղծագործության անքակտելի մասը կազմող այդ գործերն ունեն դավանաբանական բովանդակություն, որտեղ դարի նշանավոր վարդապետներից մեկը պաշար է մղել նաև քաղկեդոնականության դեմ, որը հայ ժողովրդին այլ ճանապարհով ցանկանում էր գրել ինքնուրույնությունից և հայոց աշխարհը դարձնել Բյուզանդիայի հավելվածային մի երկրամաս։ Այդ գործերում Լաստիվերցին հիմնավորում է հայ ուղղափառ եկեղեցու անգրունդները, միաբնակության ընդունման հետ կապված ծեսերն ու տոնակատարությունները, որոնք դարձյալ անհաշտ պայքարաձև են

ընդդեմ քաղկեդոնականների։ Հետևաբար, սույլաժամանակում ակնհայտ է եղել դրանց հայրենասիրական նշանակությունը, մի բան, որը պետք է ամբողջ խորությամբ հասկացվի ու արժեքավորվի հայ մնացած երախտապարտ սերունդների կողմից։

Միջնադարյան Հայաստանում շատ են եղել Արիստակես անունով վարդապետներ, որոնցից մի քանիսը այլ գործերի հետ գրել են ճառեր, քարոզներ, մեկնել Աստվածաշնչի ընթերցվածները։ Եվ քանի որ նրանց ապրած ժամանակ կամ հետագայում գրիչները այդ աշխատանքները արտագրելիս բաց են թողել հեղինակների մականունները, ստեղծվել է կատարյալ շփոթ։ Մինչև օրս, ըստ հեղինակների, չեն քննվել հաճախ իրարից մի քանի դար ուշ կամ շուտ ապրած Արիստակես վարդապետների այդ գործերը, հատկապես չեն առանձնացվել և ուսումնասիրվել Ար. Լաստիվերցու գրածները։

Որքան մեզ հայտնի է, առաջինը Հ. Միք. Չամչյանն է հայտնել, որ Ար. Լաստիվերցին բացի Պատմությունից գրել է նաև դավանաբանական բնույթի գործեր. «Գրեաց սա (Ար. Լաստիվերցին—Գ. Մ.) ըստ վաղեյաֆիս շարագրութեան իրում և զայլ բազում ճառս գեղեցիկս. որոց գոմանս մ'արթ է տեսանել ի հին ճառընտիրս»²։ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (հտր. առաջին, Վենետիկ, 1836, էջ 9—10) կազմողները խոսելով դրանցից երկուսի՝ «Ճառ Արիստակիսի վարդապետի ի մկրտութիւն Տեսան և ի փորձութիւն անապատի, կամ յութօրեայ Առաքալոսիս զկնի յայտնութեան» և «Լաստիվերցուն՝ Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի մասին, բուն քառաբանում ձևագրերից օգտագործել են նրանց հարուստ քառապաշարոն³։

² Հ. Միք. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հտր. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 988։

³ Ար. Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը դեռևս անտիպ է։

¹ Մենք Արիստակեսին Լաստիվերցի ենք անվանում, ոչ թե Լաստիվերցի, մկատի ունենալով մինչև 17-րդ դարի ձևագրերը, որոնցում նա այդպես էլ կոչվել է։ Տե՛ս «Պատմա-քանասիրական հանդես», Երևան, 1967, № 1, էջ 184—186։

Այնուհետև, մասնակի տեղեկություններ կան մի շարք բաժաներների մոտ⁴, սակայն ինչպես հարկն է, ոչ միայն չեն ուսումնասիրվել Ար. Լաստիվերցու դավանաբանական աշխատանքները, այլև նրա «Մեկնությունը ընթերցումանոց»-ի շուրջը շփոթ է ստեղծվել:

Հր. Աճառյանը⁵ ըստ Ֆ. Մակլերի⁶ նշել է, որ Փարիզի ազգային գրադարանում է պահվում Ար. Լաստիվերցուն վերագրվող ծննդյան վերաբերյալ մի գրվածք, սակայն նույն բառարանի վերջին հատորի «Հավելված»-ում (էջ 285) գրել է, որ Լաստիվերցու անունով կա դարձյալ «Մեկնությունը ընթերցումանոց», որպես աղբյուր նշելով Բ. Սարգիսյանի Ձեռագրացուցակը⁷, իսկ այդտեղ Բ. Սարգիսյանը նկատի է ունեցել Փարիզի ազգային գրադարանի ձեռագիրը: Եվ այսպես, նույն գործը կրկնվել է երկու անգամ՝ ստեղծելով այն տպավորությունը, թե Փարիզի ազգային գրադարանում Ար. Լաստիվերցու անունով (մեկը նրան վերագրվող, իսկ մյուսը փաստացի նրանը) երկու աշխատանք է պահվում:

Համամասն շփոթի տեղիք է տալիս Բ. Սարգիսյանի վերոհիշյալ Ձեռագրացուցակը, որտեղ (էջ 1061) նա հաղորդել է. «Մատիս գաղափարողը (ճառը Լաստիվերցու «Մեկնությունը ընթերցումանոց»-ն է, իսկ գաղափարողը՝ Արս. Բագրատունին—Գ. Մ.) կը ծանոթագրե, թե զանի պարունակող քանի մը հնոտեալ թուղթերը, որոնք շատ վաղեմի գրչութեամբ գրուած են, գետեղուած են յիշեալ Մատենադարանի Հին թիվ 93 (հմտ. F. M. Catalogue, p. 100, № actuel 179), ուր սակայն ծանկիս յօրինողը յիշած չէ սոյն ճառը: Եվ քանի որ Ֆ. Մակլերի այդ Ձեռագրացուցակում (էջ 156) 303 համարի տակ նշված է «Fragment d'Aristakes de Lastiverl, sur la nativite» («Արիստակես Լաստիվերցուց մի հատված Ծննդի վերաբերյալ») ստացվում է, որ իսկապես Փարիզի ազգային գրադարանում Ար. Լաստիվերցու անունով երկու ճառ կա, որից մեկը Ֆ. Մակլերը մոռացել է. նշել իր Ձեռագրացուցակում, 179 համարի տակ:

Վերջերս Փարիզից ՀԱՄՀ գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ Սիրարոփի Տեր-Ներսիսյանը ի պատասխան Մաշտոցի անվան

Մատենադարանի դիրեկտոր Լ. Խաչիկյանի՝ մեր խնդրանքով գրած նամակին հայտնել է, որ Փարիզի ազգային գրադարանի նախկին № 93 ձեռագիրը երկու մասի է բաժանված, մի մասը այժմյան 179 համարի ձեռագիրն է, մյուսը կրել է «Հայկական հավելված, 106» համարը (այժմ № 303), որտեղ գտնվում է Լաստիվերցու «Մեկնությունը ընթերցումանոց»⁸: Միաժամանակ նա հաստատել է, որ այնտեղ Ար. Լաստիվերցուց միայն մեկ մեկնություն կա: Ֆ. Մակլերն էլ իր Ցուցակում դիտել է այս բաժանումը. նա այժմյան № 179 ձեռագրի հին համարը 93-ն է նշել (էջ 100, 180), իսկ ներկա № 303 ձեռագրի նկարագրի սկզբում գրել է. «Ժողովածուն կազմված է № 179 ձեռագրից դուրս մնացած թղթերից» (էջ 155), իսկ վերջում որել է № 303 ձեռագրի նախկին համարը՝ «Հայկական հավելված, 106» (էջ 156, 182):

Սակայն 1824—25 թվերին, երբ № 93 ձեռագրից այս մեկնությունը արտագրել է Ա. Բագրատունին⁹, իսկ 1864 թվականին՝ Ս. Պարոնյանը¹⁰, սույն հիմք ձեռագիրը դեռևս ամբողջական վիճակում էր: Այսպիսով, արդեն պարզ է, որ Փարիզի ազգային գրադարանում եղել է և այժմ էլ պահվում է Ար. Լաստիվերցու միայն մեկ Մեկնությունը, որը նշված է Ֆ. Մակլերի Ձեռագրացուցակում:

Մինչև այժմ տարբեր է նշվել նաև այդ Մեկնությունը պարունակող ձեռագրի գրչության թիվը: Ֆ. Մակլերը նշել է 13-րդ դարը¹¹, Բ. Սարգիսյանը հայտնում է, որ ամբողջ ժողովածուն Բագրատունին արտագրել է 1274—1382 թվերի քնագրից, միաժամանակ տեղեկացնում է (ըստ Բագրատունու հաղորդածի), որ մեկնությունը ավելի հին գրչությամբ է գրված¹²:

Բ. Սարգիսյանի մյուս տեղեկությունից պարզվում է, որ Փարիզի հիշյալ ձեռագիրը գրվել է հայոց ՈԶ (1281) թվականին, Հոռմկլայում, Թորոս գրչի ձեռքով, ի վաղելումն Դավիթ եպիսկոպոսի¹³ (այս հիշատակարանը բառացի բերել է Ֆ. Մակլերը)¹⁴:

⁸ Հարգարժան Ա. Տեր-Ներսիսյանը ուղարկել է նաև այդ մեկնության մեծադիր լուսանկարը, որի համար հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

⁹ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1057:

¹⁰ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1223:

Ա. Բագրատունին և Ս. Պարոնյանը տարբեր ժամանակներում իսկապես արտագրել են նույն ձեռագրից, քանի որ նրանք նշել են միևնույն համարը (93): Նրանք առանձին-առանձին հաղորդել են, որ այս մեկնության ձեռագիրը քայքայված է և կիսատ, ու երկուսն էլ բերել են ավարտի նույն տողերը: Ար. Լաստիվերցու «Մեկնությունը ընթերցումանոց»-ի ընդօրինակությունները այժմ պահվում են Վենետիկի 294 և 310 համարի ձեռագրերում:

¹¹ F. Macier, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹² Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1058, 1061:

¹³ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1223:

¹⁴ F. Macier, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴ Մ. վրդ. Մուրադյանց, «Պատմություն Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցույ», Երուսաղեմ, 1872, էջ 426: Հ. Գ. Զարբանալյան, «Հայկական հին դարերի», Վենետիկ, 1897, էջ 595:

⁵ Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», յոթերորդ հտոր., Երևան, 1935, էջ 42: «Հայոց անձնանունների բառարան», հտոր. Ա, Երևան, 1942, էջ 279:

⁶ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 279—80:

⁷ F. Macier, „Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la bibliothèque nationale“, Paris, 1908, էջ 156:

⁸ Հ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի վեներիկ», հտոր. երկրորդ, Վենետիկ, 1924, էջ 1061:

Հր. Աճառյանը¹⁵ նշել է 1228 թվականը, չհայտնելով իր աղբյուրը: Բոլոր դեպքերում, երբ այլ փաստացի տվյալ չկա, որպես այս Մեկնության ձեռագրի գրչության ժամանակ պետք է ընդունել Թորոս գրչի հիշատակարանի 1231 թվականը:

Մեկնության ձեռագիրը, դատելով նրա լուսանկարից, խիստ քաղաքաված է, միջից և վերջից որոշ թերթեր ընկել են, առանձին էջերի սկիզբը և վերջը անընթեռնելի են: Ձեռագիրը թղթյա է, գրված է անցման բոլորգրով, լուսանկարն ունի 29,3×18,5 մեծություն, որը տարբեր է Փարիզի ազգային գրադարանի № 179 և № 303 ձեռագրերի չափսերից (ըստ Ֆ. Մակլերի նրանց չափսերն են 29,5×15):

Այն ունի «Լաստիվերցուն» Մեկնություն ընթերցում (ոց)» խորագիրը, որն, հարկավ, հիշատակում է Ար. Լաստիվերցուն, քանի որ տվյալ մականունով մեկ այլ մատենագիր չի եղել հայ հին և միջնադարյան գրականության մեջ: Թերևս հենց այդ պատճառով էլ մեր որոշ պատմիչներ ու գրիչներ քավարարվել են Արիստակեսին միայն Լաստիվերցի անվանելով: Մատթ. Ուոհայեցին 11-րդ դարի նշանավոր հայ վարդապետների թվում գրել է նաև «Սալյահանն և կամ Լաստիվերցին»¹⁶, իսկ Մխ. Անեցին իրեն ծանոթ պատմիչների շարքում հիշատակել է. «...և Ասողիկ, և Լաստիվերցին, և Կոզուման»¹⁷: Ինչպես երևում է, Ստ. Տարոնեցին, Ար. Լաստիվերցին և Հովհ. Տարոնեցին 12-րդ դարում այնքան հանրաճառ էին եղել, որ մատենագիրը քավարարվել է միայն նրանց մականունները նշելով: Հետևաբար հիմնավոր չէ «Նոր քաղաքի» Հայկազեան լեզուի» հանրաճառ քառաբանը կազմողների այս առթիվ ունեցած կասկածանքը. «Լաստ. ընթերց. Մեկնություն ընթերցում»-ը պիտի հարթ և ընտիր ոճով: Գուցե սա է և նշանակալի ի վեր անդր՝ Արիստակ. («Նախադրում», էջ 18): (Վերևում նշված են Ար. Լաստիվերցին և նրա Պատմությունը):

Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցում»-ը սկսվում է հետևյալ ստղերով. «Տերն մեր Յիսուս Գրիստոս ծնա ի սուրբ Կուսեն, զի զհնացեալ արարածս վերստին նորոգեսցէ», իսկ վերջը, ինչպես սովոր, թերի է. «Զի երբևից Տերութեան Ամենասուրբ Երրորդութեան արքութեամբ արծանի լիցուք ծառանգել ուրախութեամբ զպատրաստեալ արքայութիւն նորա ի սկզբանէ աշխարհի արքոց իւրոց, որոց լիցի մեզ...»: Մեզ թվում է, որ Մեկնության վերջից առանձնապես շատ պակաս չէ, քանի որ Հիսուսի Մընընդյան և Հայտնության 8-րդ օրվա կապակցությամբ (Թլփատություն) արդեն ընդարձակ տրված է: Եվ քանի որ 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ օրերի մասին գրածները շատ ծավալուն չեն (այդ օրերի ընթերցվածների մեկնությունը համեմատաբար ամբողջական է մեզ հա-

սել), ուրեմն դժվար թե Լաստիվերցին միայն վերջին օրվա կապակցությամբ շատ լայն մեկնություն գրեր:

Տոնացույցը, որի սկզբնական օրինակի կարգողն ու սահմանողը համարվում է Սահակ Պարթևը, սկսվում է Գրիստոսի Մննդյան և Հայտնության կանոնով¹⁸: Այս կանոնը կա նաև «Ճաշոց գիրք» սկզբում. «Կանոն արքայ ծննդեան և յայտնութեան Գրիստոսի աստուծոյ մերոյ»¹⁹: Ծիշտ է, շարակնոցները սկզբում ունեն Աստվածածնի Մննդյան կանոնը, սակայն, ուշադրության կենտրոնում Գրիստոսի Մննդն ու Հայտնությունն են, նման պատկեր ենք տեսնում նաև «Յայսմատուրք»-ներում, ժառընտիրներում, Ժամագրքերում ու Ժամանակագրություններում: «Արդ սկիզբն և զլուխ ամենայն տառնից տերունականաց՝ տնայրեմության որդւոյն աստուծոյ՝ է տառն ծննդեան և յայտնութեան տեսան...»²⁰. սա շատ վաղուց է սահմանվել և իրագործվել: Ահա թե ինչու տերունական այս կարևոր տոները (Գրիստոսի Մննդն ու Մկրտությունը) վաղուց գրավել է օտարազգի հայ եկեղեցական շատ նշանավոր մատենագիրների ուշադրությունը, որոնք այս տոնին նվիրել են մեթոդական ճառեր, մեկնել նրա խորհուրդը: Ինչպես տեսնում ենք, Գրիստոսի Մննդյանը և Մկրտությանը անդրադարձել է նաև Ար. Լաստիվերցին, որը գրել է այդ տոնի ընթերցվածների մեկնությունը: Բ. Սարգիսյանը իր Ձեռագրացուցակում այսպես է գնահատել այդ Մեկնությունը. «Յոյժ հետաքրքրական է Մեկնաբան ճառս, յորում մրթիմ աստուածաբանութեամբ կը ցուցնէ վարդապետս, թէ Յիսուսի Գրիստոսի հրաշափառ ծննդեամբ ինչպե՞ս նորոգեցան վերինք և մերքինք, քաղդատելով Մննդեան և Աստուածայայտնութեան եօթն օրերը արարչութեան օրերուն հետ»²¹: Այս «Մեկնություն ընթերցում»-ը չնայած ամբողջական չէ, քայք եղածից էլ հնարավոր է եզրակացնել, որ այն իսկապես ճշգրիտ հետաքրքրական, ինքնուրույն և ինքնատիպ աշխատանք է՝ տարբեր Կ. Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան»²² ընթերցվածների մեկնությունից և Գր. Արշարունու «Մեկնություն ընթերցում»-ից²³: Կ. Երուսաղեմացին, օրինակ, առանձին ընթերցումներ է քաղել Աստվածաշնչից և տվել է դրանց մեկնությունը: Իսկ Գր. Արշարունու «նպատակն է, գրքին խորագրին համաձայն, ծիսական երկու մեծագույն տոներու, յատկապես Յայտնութեան և Յարութեան իբր պատրաստութիւն՝ երգում Մարգարէական ընթերցումներու մեկնութիւնը գրել, տրամադրելու համար հաւատացեալներու արտերը քրիստոնէական երկու

¹⁸ «Տոնացույց», աշխատասիրությամբ Սիմեոն Երևանցու, 1774, էջ 25:

¹⁹ «Ճաշոց գիրք», Վաղարշապատ, 1872, էջ 7:

²⁰ Ձեռ. № 7448, էջ 327ա:

²¹ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1061:

²² «Երանելոյն Կիրոյի Երուսաղեմայ հայրապետի Կոչումն ընծայութեան», Վիեննա, 1832:

²³ «Գրիգորիսի Արշարունոյ քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցում», 1964, Վենետիկ, աշխատասիրությամբ Հ. Բ. Չրաքյանի:

¹⁵ Հր. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների քառաբան», հտր. Ե, Երևան, 1962, էջ 285:

¹⁶ Մատթ. Ուոհայեցի, «Ժամանակագրություն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

¹⁷ Ձեռ. № 2678, էջ 240ա:

գլխավոր յիշատակները արժանաւոր պատրաստութեամբ կատարելու²⁴։ Իր Մեկնության երեսունչորս գլուխներում, համաձայն Քառասներորդ պահքի օրերի, մա Հին կտակարանի դէպքերը, մարգարեությունները համեմատում է Նոր կտակարանի նյութին, միաժամանակ բացատրում է Ծննդի և Մկրտության մեկ տոն լինելը, Աստվածաբանության և Հարության տոների միմյանց լրացնելը և այլն։

Անշուշտ, Ար. Լաստիվերցին նկատի է ունեցել Կ. Երուսաղեմացու և այլոց համապատասխան մեկնությունները, սակայն նրա նպատակը չի եղել ընթերցվածներ քաղել Աստվածաշնչից և բացահայտել նրանց իմաստը, այսինքն՝ չի ձգտել մեկնելու ս. Գիրքը։ Ար. Լաստիվերցու. «Մեկնություն ընթերցումաց»-ը ավելի մոտ է Գր. Արշարունու Մեկնությանը, այն տարբերությամբ, որ Լաստիվերցին առաջ է դրել միմյանց Ծննդի և Մկրտության տոների ութ օրերը և բացատրել այդ օրերի խորհուրդը՝ առաջնորդվելով Աստվածաշնչի համապատասխան ընթերցվածներով. Լաստիվերցին իր մեկնած առանձին օրերին ավելի լայն է անդրադարձել, ստեղծել է ոչ միայն մեկնություն, այլև ներքող է Քրիստոսի Ծնունդն ու Հայտնությունը։

Նա ավելի համարձակ ու լայնորեն է Հին և Նոր կտակարանների համապատասխան հատվածների միջև գուգաճեղճներ անցկացրել՝ նպատակ ունենալով ցայտուն դրսևորել Ծննդի և Հայտնության տոնի էությունը, ընդգծել Աստծու Որդու առաքելությունը, փառաբանելու նրան։ Արարչության յոթ տոների օրերի դիմաց («զվեցն գործոց եւ զեւթերորդն հանգիստ») մա ընդունված կանոնին հետևելով՝ դնում է ութ օրեր և առանձին-առանձին մեկնում է դրանց նշանակությունը։ Լաստիվերցին միայն ակնարկում է Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության մեկ տոն լինելը, սակայն ավելի մանրամասնում է մարդու կողմից աշխարհի և ինքն իրեն ճանաչումը՝ «...այս ար երկին ոչ մոր ստացեալ եղև յանգոյից, այլ մոր ստացեալ եղև ի գիտութիւն մարդկան, իմանալով զմա, թէ արարած է եւ ամենայն, որ ինչ ի մմա, ոչ անել ըստ հեթանոսական բարբառմանցն»։

Այնուհետև, երկիրը և նրանում եղած ամեն ինչ մա գոյացած է համարում այդ օրը՝ ի տես մարդկանց։ Պաշարի սայրերը ուղղելով հերձվածողներին, մա ժխտում է աշխարհի ինքնեղ կամ տարբեր արարիչներից ստեղծված լինելու հանգամանքը։ Այս ամենի մասին մեկնելիս մա ոչ միայն ելնում է Աստվածաշնչից, այլև արձագանքում է ըստ ձեռագրերի Գր. Լուսավորչին, այժմ Մ. Մաշտոցին համարվող «Յաճախապատում ճառք»-ում և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում առաջ քաշված հարցերին, որտեղ ևս շոշափված է մարդու և բնության ոչ ինքնեղ լինելու խնդիրը՝ պաշարն ուղղելով հեթանոսների դեմ, որոնց ասածները բարբառանքներ են համարվել։ «Յաճախապատում ճառք»-ի և «Եղծ աղանդոց»-ի ազդեցությունը կա մակ Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումաց»-ի այլ հատվածներում։

²⁴ Գր. Արշարունի, նշվ. աշխ., էջ 50—51։

Այն մեկնությունը, որն Արարչության և Հայտնության չորրորդ օրերի գուգակցումն է, ձեռագրի էջերի ու տողերի եղծման պատճառով աղճատվել է։

Դրանից հետո Լաստիվերցին բացահայտել է 5-րդ օրվա խորհուրդը, «Եւ զարն հինգերորդ պարտ է առաջի դնել քանիս և ախա...»։ Հիշատակելով Արարչության 5-րդ օրում ջրերից կենդանիների առաջանալը, մա Հայտնության 5-րդ օրվա մասին գրում է. «Հինգերորդի հրամայի ժողովել ի լեառն Ձիթենեաց եւ անդ տանախմբել եւ լերանց քարձանց լեալ յիշատակ սաղմոսիւք եւ առաքելական եւ աւ- (ետարա)նական ընթերցումածովք, քանզի երգեն սաղմոս քարձարցումցանկ...», եւ ոչ էք մատուցեալ առ լեառն շաշափելի²⁵ եւ զմաց, աւե, Մարիամ (1) - եռնակող²⁶ ընթերցեալ լինի»։ («Բարձրացումցանկ») (Սաղմ. ԻԷ, 9, ՀԳ, 5, 8) գրչագրական սխալ պիտի լինի, քանի որ Սաղմոսի այդ հատվածները Ձիթենյաց լեռը քարձարանալու հետ առնչություն չունեն, իսկ մինչև այժմ այդ օրվա համար երգվում է Սաղմոսի²⁷ «Բարձր արարեալ» (Սաղմ. ՂԸ, 9, մակ՝ ՂԸ, 5)։ Արիստակեսը շարունակում է մեկնել Արարչության 5-րդ օրում ջրերից թռչունների ու ձկների ծննդի և Հայտնության մույն օրում մարդկանց Ձիթենյաց լեռը քարձարանալու և «լերանց քարձանց» հիշատակելու միջև եղած կապը։ Նա գրել է, «Հինգերորդի աստ աւոր ելանել ասի մեզ ի լեառն Ձիթենեաց սաղմոսիւք եւ ընթերցումածովք...»։

Մեզ թվում է, որ Ծննդի ու Մկրտության (մակ տերունական այլ տոների) տոնակատարման շատ տարածված մի կանոն է եղել այս, քանի որ անգամ այսպիսի խորագրով առանձին մեկնությունների ենք հանդիպում ձեռագրերում²⁸։ Ըստ որում այս կանոնը կատարվել է օրվա տարբեր ժամերին. «Եւ աշոյն ժողովին ի Սուրբ լեառն Ձիթենեաց եւ այս կանոն կատարի...»²⁹։ Աստվածաբանության մյուս օրերի կապակցությամբ Լաստիվերցին դարձյալ մնում կանոններ է առաջ բերում. «Արդ տեսցուք եւ զխորհուրդ վեցերորդ աւորս, քանզի անդ ասաց արաացուք մարդ ըստ պատկերի մերում եւ աստ այսար հրամայի մեզ ժողովիլ (ի) Ղազարուն եւ անտարանալ յիշատակել զարութիւնն Ղազարու...»։ Ղազարի հարության մույն հատվածը, որը մենք գտել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7443 մեծադի Ծառնետի-րում, բացատրված է հետևյալ ձևով. «Վասն այսր վե-

²⁵ Թուղթ առ երրայեցիս, ԺԲ, 18։

²⁶ Ավետարան Ղուկասի, Ա, 39։

²⁷ Սիմեոն Երևանցի, «Տօնացոյց», էջ 81։

²⁸ Ձեռ. № 7448, էջ 470բ։

«Եւ մույն ժամոյն ելանին ի լեառն Ձիթենեաց եւ անդ կատարեն զերկորեան պաշտամունք»։ Նույնը տե՛ս Ն. Պողարյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց արքո Յակոբեանց», հտր. երկրորդ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 5։ Ի լրացումն վերը ասածի, այստեղ կա մակ. «...եւ յար ի մույն զհակումն գիշերոյն»։

²⁹ Ա. արք. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի արքո Յակոբեանց վանքի», առաջին հտր., 1948, Վենետիկ, էջ 61։

ցերորդ աւուր կանոնն Ղազարու հրաման(յ)է զմեզ ժողովել ի Ղազարոյն և ստոյմունք բարձր առնել զքեզ...»³⁰։ Ընդհանուր է, Լատինիւերցոյ մօտ Ավետարանն է նշված, իսկ այստեղ՝ Սաղմոսը, սակայն «հրամայողը» բոլոր դեպքերում Ղազարի հարության կանոնն է։ Ուրեմն, Ար. Լատինիւերցին ըստ առանձին օրերի մեկնելով Ծննդի և Մկրտության ընթերցվածները, առաջնորդվել է ընդունված կանոններով։

Լատինիւերցին մնացած օրերի մասին նույնպես հետաքրքիր համեմատություններով ու բացատրություններով շարունակել է իր մեկնությունը։ Նա իր Մեկնությամբ ոչ միայն հարվածել է ամեն կարգի հերձվածողների, այլև պաշտպանելով միաբնակությունը, Ծննդյան և Մկրտության մեկ տոն լինելը և այլ հարցեր, փաստորեն կոմկրենտ պայքարել է քաղկեդոնականության դեմ, իսկ այդ պայքարը, ինչպես վերը ասել ենք, ուներ հայրենասիրական նկատառումներ։

«Մեկնություն ընթերցումածոց»-ը կուտ է իր լեզվամտածողությամբ։ Առանձնապես ակնառու է մատենագրի մտածողության՝ այստեղ դրսևորված նրբությունն ու պարզությունը, համեմատություններ կատարելու վարպետությունը, խոսքի պատկերավորությունը, պերճ գործարի հետ աշխարհաբարյան ձևերի օգտագործումը և այլ բարեմասնություններ, որոնք միանգամայն բավական են պարզորոշ ընդգծելու Ար. Լատինիւերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի լեզվական բարձր մշակույթը։ Մեկնությունում ոչ միայն օգտագործված են հայոց լեզվի հարստությունները, այլև կազմված են նոր բարդություններ՝ կամ եղածները հազվադեպ կիրառում են գրավոր խոսքի մեջ։ Օրինակ, Ար. Լատինիւերցին իր Պատմությունում ունի «Գագաթն» բառը՝ կատար, ծայր սովորական իմաստով. «Թորձամ գհասկիցն զկերպարանս ի գագաթնումն երևեցուցանեն»³¹։ Նա այդպես էլ բացատրել է իր «Նոր Կիրակեմ» գեղեցիկ ճառում. «Որք ի կատար ընթացիցն ցուցանեն գհասկիցն»³²։ Իսկ այստեղ, հավանաբար, հենց ինքը նոր բառ է կազմել՝ «գագաթնանալ», որը չեզոք սեռի բայ է և նշանակել է «վերանալ, բարձրանալ իբրև գագաթն, կամ մինչև գագաթն»³³։ Լատինիւերցին գրել է. «Ոչ կարացին բարձրանալ և գագաթնանալ»։ «Այլ զկնի Քրիստոսի բարձրացեալ եղաք ամենեքեան ի լեւոն տեսուն առ աստուած, գագաթնացեալք ի բարձրութիւն վերին Երուսաղէմի»³⁴։

Լատինիւերցին ունի նաև «որովայնամոլեալ» բայաձևը. «Եւ միւսովն ոչ զաշտոութեամբ որովայնա-

մոլեալ նման Եւայի...»։ Այն կազմված է «որովայնամոլ» ածականից³⁵։

Բազմաթիվ բարդ և ածանցավոր բառերի հետ այստեղ Լատինիւերցին գործածել է «կենդանագործութիւն, կենդանատեղծել, կենդանատեղծություն, կենդանացուցանել (կենդանացոյց)», ինչպես նաև՝ «կենդանեալ, կենդաստեղծել (կենդաստեղծել)»։

«Ծանկարծակի յակաւ թաթախել ի փող յետին և կենդանեալ կացուցանել զամենիսեան»։ «Եւ նա ինքն կենդաստեղծել զամենայն ծնունդս Ադամայ»։ Այս ընդգծված բառերում, մեր կարծիքով «ան» մասնիկի չլինելը գրչի բաց թողումն է։ Երևի միևնույն էջում նույնատիպ բառերից խուսափելու նկատառմով Լատինիւերցին դիմել է նորակազմությունների, կենդանի բառի արմատը համարելով «կենդ»-ը։

(Ըստ Հր. Աճառյանի կենդանի բառի արմատն է «կե(ա)»-ն, նրանից կազմվել է «կեան»-ը, որի անջեշտ ձևն է «կեն»-ը։ «Կենդ» արմատը կազմվել է նախորդից, «Կ» մասնիկի ավելացումով։ Այնուհետև աճել է «կենդան» արմատը՝ «կենդ»-ի վրա «ան» մասնիկի ավելացումով)³⁶։

Մեծահամբավ լեզվաբանի այս բացատրությունը և ձեռագրում եղած կրկնակի փաստը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Լատինիւերցին «կենդանի» բառի արմատը համարելով «կենդ»-ը, ու նոր բառեր կազմելով, չի սխալվել, հետևաբար թերևս ճիշտ է նրա կազմած այդ բառերից մեկի նոր սրբագրությունը. «Նա ինքն կենդԱնաստեղծել զամենայն ծնունդս Ադամայ յատուր յետունման»³⁷։

Ար. Լատինիւերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի ավելի մանրաքննիչ ուսումնասիրությունը թողնելով հետազային, մենք այստեղ ցանկանում ենք շոշափել բանասիրական երկու կարևոր հարց։ Առաջինը, որ ըստ մեզ, խիստ ուշագրավ է, մարդու բարձրացման, նրա հոգեկան հարստությունների վեր հանման ձգտումն է, որը բազմաթիվ երանգներով դրսևորվել է 10—11-րդ դարերի հայ վաղ վերածնության հոյակապ գրականության մեջ։ Մարդու հոգու փոթորկումները, խորը ապրումներն ու տվյալամբը, որոնք արտահայտել էր հանճարեղ բանաստեղծ Գր. Նարեկացին, արձագանքվել են 11-րդ դարի ակաճավոր մատենագիր Ար. Լատինիւերցու Պատմության, «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի և այլ գործերի մեջ։ Մասնավորապես այս քննվող Մեկնության մեջ Լատինիւերցին, ճիշտ է, աստվածաբանական հայտնի դրույթներից ելնելով, բայց և Քրիստոսի Մկրտության օրինակով շեշտել է մարդու մաքրագործման, ամբողջ էության մորացման և աստվածացման խնդիրը. Քրիստոսը «աստ ոչ հրամանաւ, այլ անձամբ իւրով կատարեաց կրկնակի առաւել, քան

³⁰ Ձեռ. № 7448, էջ 848բ—849ա։

³¹ Ար. Լատինիւերցի, Պատմություն, Երևան, 1968, էջ 104։

³² Ձեռ. № 2715, էջ 6ա։ Այս ճառին մենք անդրադարձել ենք առանձին։

³³ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուին», հոտ. Ա, էջ 519։

³⁴ Միանք միակ օրինակներ են ՆՀԲ-ում (հոտ. Ա, էջ 519)։

³⁵ ՆՀԲ-ում (հոտ. Բ, էջ 535) այս բառի օգտագործման քննադային փաստ է բերված Մխ. Գոշից և Ար. Լատինիւերցու Մեկնությունից։

³⁶ Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառաբան», հոտ. Գ, Երևան, 1930, էջ 1116—1118։

³⁷ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուին», հոտ. Ա, էջ 1086։

գառաջինն զկենդանատեղծութիւն մեր, քանզի անդ ձեռաք ստեղծ մարդն, եւ աստ ոչ ձեռաք զայլոք ստեղծ, այլ ինքն անձամբ իրով ի Կուսէն ընկալեալ մարմին, ստեղծագործեցաւ մարդ որպէս եւ ինքն կամեցաւ, եւ եղև երկրորդ սկիզբն ազգի մարդկան,

Ծառընտիր

(Ձեռ. № 7443, էջ 350ա, № 2042, էջ 43ա)

«...Ի Կուսէն առեալ մարմին ստեղծագործեցաւ մարդ որպէս ինքն կամեցաւ: Աստուած միացեալ ի մարմնի. եւ եղև երկրորդ ազգի սկիզբն, մարդ փոխանակ առաջին մարդոյն. ինքն ընդ մեզ և աստուած և մարդ ծննդեամբ ի Կուսէն, զի զմեզ արասցէ աստուած ծննդեամբ առազանին»:

Ուշագրաւ է, որ Գր. Նարեկացին ինքն էլ նախապէս նման ձևով մեծարելով մարդուն, այնուամենայնիւ այդ մասին այդպէս խոսելը «ախարհ» է համարել. «Եւ զոր ախարհն է ասել, կարգեմ աստուծոյ յիշատակ եղեալ մեծիդ երախտեաց, աստուած իսկ լինել ընտրութեամբ շնորհին, և ընդ հաստողիդ միա՛նալ տերունի մարմնոյդ ճաշակմամբ, և ընդ լուսոյդ կենաց խառնութեամբ»³⁸:

Այն ժամանակաշրջանում մարդու նման բարձրացման ճիշտ ընկալումը մասնավորապէս գտնում ենք 14—15-րդ դարերի ականավոր փիլիսոփա և աստվածաբան Գր. Տաթևացու մոտ: Նա գրել է. «Ջայն է իմանալ՝ զի թէպէտ հրեշտակք չորիք պատւարք են, քան զմարդիկ. այլ գալստեամբն Քրիստոսի մարդիկ գերապատիւք եղեն, քան զհրեշտակս. որպէս աւել տուրքն Գրիգոր Նարեկացին: Եւ զայս ցուցանեմ տասն կերպիս»³⁹: Այստեղ Գր. Տաթևացին իրեն հատուկ խորությամբ ու մտքի ճկունությամբ հոյակապ մեկնություն է տվել, որտեղ բացահայտել է մարդկանց տալը առավելությունները հրեշտակների նկատմամբ: Այդ մեկնություններից մեկը ձևակերպված է իր մեծ նախորդ վարպետների բացատրությունների հետևությամբ. «Հորորդ» զի ուտելով և ըմպելով զաստուած՝ աստուածանամք. և նոքա ոչ ունին զայս»⁴⁰:

Բանասիրական հետաքրքրություն ներկայացնող մյուս խնդիրը Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի՝ այլ վարդապետների գործերի հետ միավորված՝ Ծառընտիրների և «Յայնամարտք»-ի մեջ թափանցելն է: Այս կարևոր է ոչ միայն որոշելու այդ միավորման մոտավոր ժամանակը, այլև վերականգնելու Լաստիվերցու այս մեկնության առանձին հատվածները, որոնք, ինչպէս ասացինք, միակ հիմք ձեռագրի տեղ-տեղ եղծման պատճառով անընթեռ-

փոխանակ առաջին մարդոյն ինքն ընդ մեզ եղև մարդ ծննդեամբ ի Կուսէն զի զմեզ ընդ իւր արասցէ աստուած ծննդեամբ առազանին»: Հետաքրքիր է, որ այս հատվածը թափանցել է Ծառընտիրների և «Յայնամարտք»-ի մեջ:

Գիրք, որ կոչի Այնամարտք

(Կ. Պոլիս, 1730, արացի Ե, հունվարի ԺԲ)

«...Ի Կուսէն առեալ մարմին ստեղծագործեցաւ որպէս և ինքն կամեցաւ, ծննդեամբ մարդ ի Մարիամայ՝ զի զմեզ աստուած արասցէ ծննդեամբ սուրբ առազանին»:

Ուշագրաւ է, որ Գր. Նարեկացին ինքն էլ նախապէս նման ձևով մեծարելով մարդուն, այնուամենայնիւ այդ մասին այդպէս խոսելը «ախարհ» է համարել. «Եւ զոր ախարհն է ասել, կարգեմ աստուծոյ յիշատակ եղեալ մեծիդ երախտեաց, աստուած իսկ լինել ընտրութեամբ շնորհին, և ընդ հաստողիդ միա՛նալ տերունի մարմնոյդ ճաշակմամբ, և ընդ լուսոյդ կենաց խառնութեամբ»³⁸:

Ամենամաքոքականները Մաշտոցի Մատենադարանի № 7443 ձեռագիր մեծ Ծառընտիրն (1352—53 թթ.) ու Երուսաղեմի ա. Հակոբյանց վանքի նույնպէս մեծադիր № 145 Տոմարատնոց⁴² են (1358 թ.), որոնք համարյա նույն ժամանակ արտագրվել են Դրիմում: № 7443 ձեռագրում (էջ 322բ) նախորդ նյութերից գլխագարդով անջատված կա հետևյալ խորագիրը. «Սուրբ վարդապետացն առաջեալ վասն յայտնութեան և ծննդեան տեսուն և հաւատոյ հաստատութեան ընդդէմ երկաթնակացն վկայութեամբն Տեառնեղբարն և Կիւրդի Երուսաղեմի հայրապետին»: (Սկզբնատողը. «Յորժամ ոք կամիցի...»): Այնուհետև կան հետևյալ նյութերը. «Յեկեղեցական պատմութենէ գոր երկրորդեալ է Սարկաազի վարդապետի» (էջ 325ա): «Սամուէլի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցուածոց գրոց» (էջ 326բ): 328ա—362ա էջերում նույն թեմայի շուրջը այլ նյութեր կան, որոնց մեջ են նաև Լաստիվերցու Մեկնության ազդեցությամբ գրված «Պատճառ արտք»-ները (էջ 334բ—355ա):

Դրված է նոր գլխագարդ, որից հետո սկսվում է

⁴¹ Ձեռ. № 2042, № 7443, էջ 334բ—355ա: № 2042 ձեռագիրը (ԺԲ դար) գրված է ավելի հմուտ գրչի ձեռքով, քայք սկզբնագիրը, ինչպէս երևում է, տեղ-տեղ եղծված է եղել: Ահա թէ ինչու կան հատվածներ, որոնք ավելի ճիշտ են տրված, քան № 7443 ձեռագրում, սակայն որոշ տեղեր էլ հասկացվում են մյուս ձեռագրի գուգարություններով. առանձին բառեր քայք են թողնված, հետո ավելացված են ենթադրաբար, որոնք այնպէս չեն ձուլվում բնագրին, ինչպէս № 7443 ձեռագրում է:

⁴² Ն. Կապ. Պողոսյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հոբ. երկրորդ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 4:

³⁸ «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 133—134:

³⁹ Գր. Տաթևացի, «Գիրք բարոգութեան, որ կոչի Ամատան հատոր», Կ. Պոլիս ԻժԴ (1741), էջ 661:

⁴⁰ Գր. Տաթևացի, նշվ. աշխ., էջ 661:

այլ նյութ. «Պատճառք առաջադր պահոցն» (էջ 382ա):

Ծառ փոքր տարբերությամբ նյութերի մասն դասավորություն կա ման Երուսաղեմի ա. Հակոբյանց վանքի № 145 Տոնապատճառում և Մաշտոցի Մատենադարանի ԺՂ դարում գրված № 2042 ձեռագրում: Այս խոսում է անշուշտ մի այնպիսի հիմք ձեռագրի մասին, որտեղ իսկապես եղել են միևնույն նյութերը և այն էլ մասն դասավորությամբ⁴³: Այստեղ ամենաուշագրավը «Սամուելի եւ Պաղոսի եւ այլոց վարդապետացն...» է, քանի որ նրա նյութը համընկնում է Լատինիկերու «Մեկնություն ընթերցում»-ին: Տարբեր վարդապետների գործերը ի մի բերող մեզ անհայտ հեղինակը այդտեղ գրում է. «Արդ բազումք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ վասն խնդրոյս այսորիկ մեծաւ աշխատութեամբ փոյթ ի յանձն առեալ երկայնաձիգ պատմութեամբ զասացելոցս բացայայտեցին զխորհուրդս և ոչ եթէ մեք մերով աղքատ և հի(ւ)ծ քանիս զանոց ջանն աղարտել կամիմք, գործ առաջի եղաք, այլ ի մոցանէ յամենեցունց զազատակարն ի մի հաւաքելով իբր ի բազմագունակ ծաղկանց պսակ հիւսելով կամ ըստ աղիմակի երկոտասան ականցն ընդլուգանելոցն ի պատմութեան քահանայ(ւ)իս, որով շքեղանայր ի ձեռն վակասին, գոր կրծանոցս կոչեն: Այսպես և իմ ի մոցա աշխատութեանցն զկարևորսն համառատաբար հաւաքելով ի զարդ վայելչութեան ուսումնասէր անձանց»⁴⁴: Արդյո՞ք բնական է, որ այսքան ընդարձակ խոսքից հետո բերվի շատ փոքր մի նյութ, եթե հաշորդը (էջ 328ա) մի այլ հեղինակի համարենք: Անշուշտ, անբնական կլիներ, մանավանդ, որ հաջորդ նյութերն էլ իրենց թեմայով Ծննդի և Մկրտության վերաբերյալ են և այն էլ հավաքված մի քանի վարդապետների գործերից: Անգամ խորագրով անջատված «Պատճառք առաջադր պահոցն» աշխատանքի նյութը ձևափոխված է հավանաբար նույն հեղինակի ձեռքով: Հայտնի է, որ Հովհ. վարդապետ Տառնեցի (Վանական վարդապետ) 1181—1251) ունի «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն»⁴⁵, որն սկսվում է «Յոյութ եմ բանք վասն այսր պահոց, այլ զասկանսն ասացուք փոխանակ բազմացն...»⁴⁶: Ահա այս գործն է, որ արտագրված է Ծառընտիրում, ըստ որում նոր հեղինակից կրելով

փոփոխություն. «Բազում պատճառք են առաջադր պահոցն, բայց զասկանսն ասա(ս)ցուք ուսումնասիրաց»⁴⁷: Հիշենք, որ «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն...» նյութի սկզբում հեղինակը նույնպես մտահոգվում էր «ուսումնասէր անձանց» համար: Պրպտումները ցույց են տալիս, որ մասն մի գործ պետք է, որ գրված լիներ 18-րդ դարի առաջին տասնամյակից⁴⁸ մինչև 1281 թվականը, քանի որ այդ ժամանակի մի ձեռագրում կա «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցում»-ը⁴⁹:

Իսկ թե Փարիզի ազգային գրադարանի № 93 ձեռագրում, երբ այն չէր բաժանված, ամբողջովին կ'ար մեզ հետաքրքրող հատվածը, դժվար է հաստատ որևէ բան ասել: Սակայն մեզ թվում է, որ այն այդպես էլ պակասավոր է եղել, քանի որ այդ նույն ժողովածուում է եղել Ար. Լատինիկերու «Մեկնություն ընթերցում»-ը: Մի՞թե նույն ձեռագրում գրիչը միևնույն թեմայի վերաբերյալ կարտագրեր համարյա իրար կրկնող երկու նյութ (նկատի ունենք Լատինիկերու այս Մեկնությունը և նրա ազդեցությամբ գրված Ծննդի և Հայտնության տոնի «Պատճառք առաջադր»-ը):

Ձեռագրական նոր տվյալները, իհարկե, կարող են ավելի պարզ դարձնել այս վիճելի հարցը: Այնուամենայնիվ, դատելով առկա նյութից, մեզ թվում է, որ այն միևնույն անձնավորության ձեռքով է ի մի հա-

⁴⁷ Զեռ. № 2042, էջ 57ա, № 7448, էջ 382ա:

⁴⁸ Վանական վարդապետի «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն» այս ժամանակից շուտ գրված լինել չէր կարող:

⁴⁹ Հ. Բ. Մարգիսյան, նույնը, էջ 1230:

Այստեղ Բ. Մարգիսյանը տեղեկացնում է, որ այս մեկնությունը կիսատ է. «Մնացեալսն ամբողջ կը պակսի, և կամ զաղափարողն զանց ըրած է օրինակել: Վամուելս՝ Կամբջաձորեցին է հաւանօրէն, իսկ Պաղոսն՝ Տարօնացին»: Այս նյութը գտնվում է վենետիկյան № 810 ձեռագրում, որը, ինչպես վերևում ասել ենք, 1864 թվին արտագրված է Փարիզի Ազգային գրադարանի հին թիվ 98 (ըստ Բ. Մարգիսյանի նոր թիվ 179 ձեռագրից): Սակայն Ֆ. Մակլերի ծուցակում այդ նյութը չկա: Որ այդպիսի նյութ չկա № 179 ձեռագրում, կարող ենք բերել Ա. Տեր-Ներսիսյանի վերջերս գրած մամակի հետևյալ տողերը.

«Այդ ձեռագիրը կաթարմակե միայն Ներսես Ծնորհալու և Գրիգոր Տղայի մամակները, որոնք արդեն հրատարակված են ծուցակին մեջը: Ասված է, թե Մխիթար Գռչի Դատաստանագրքի վերջավորությունը կա, բայց այդ ճիշտ չէ, այդ մասը կորսված է, և միայն էջ 1-ի հիշատակարանին մեջ դատաստանագրին ակնարկությունը կա»: Այս փաստը մեկ ավելորդ անգամ ապացուցում է, որ Փարիզի Ազգային գրադարանի № 98 (հին թիվ) ձեռագիրը երկու մասի բաժանելիս (№ 179 և № 308), հավանաբար հենց այս ժամանակ, այդ ձեռագրից վերցվել են որոշ նյութեր, այդ թվում «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն...» մեկնությունը:

⁴³ № 2043 ձեռագրի (ԺՂ դար) նյութերը նույնպես ունեն մասն դասավորություն, սակայն «Սամուելի և Պաղոսի եւ այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցում»-ից հետո այլ նյութ է հաջորդում. չկան Ծննդի և Հայտնության օրերի մեկնությունները: Իսկ № 2045 ձեռագիրը (ԺՂ դար) ավարտվում է այդ նյութով, որտեղ ևս չկա հիշյալ ութ օրերի մասին:

⁴⁴ Զեռ. № 7448, էջ 326բ:

⁴⁵ № 1952 (ԺՂ դար) և № 4822 (1491 թ.) ձեռագրերը նույն նյութի վերնագրում ունեն «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն արարեալ (կամ ասացեալ) վանական վարդապետի վասն հակառակացն և ալպանողացն զուրք պահա»:

⁴⁶ Զեռ. № 714, էջ 105ա:

վաքված, ըստ որում նա եղել է նշանավոր և քանիմասց մի վարդապետ, քանի որ այլ հեղինակներից քաղելով նյութը, ինքն էլ է լրացրել, դրել մի կուտ ամբողջության մեջ: Նա միաժամանակ Ծննդի և Հայտնության ութ օրերին վերաբերող հատվածներին առանձին-առանձին ավարտում տեսք է տվել, մինչդեռ Ար.

Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ում այդ ամենը խիստ շաղկապված են միմյանց հետ: Այդ հեղինակը Լաստիվերցուց հաճախ քաղել է ոչ թե նույնությամբ, այլ կրճատելով կամ նոր հավելումներ կատարելով: Բերենք զուգահեռ մի բնորոշ օրինակ.

Ար. Լաստիվերցի, «Մեկնություն ընթերցումածոց»

Ձեռ. 7448

Էջ 885ա

«...Յառաջին արարչագործության գոյացոյց գերկինս վերին և գերկիր, գջուր, գաւղ, գիւր, գիրեշտակս: Եւ գիրեշտակս⁵⁰ եւթն արարածոց յանգոյիցն ըստ ասացելոցն աւուրս եւթն կարգեաց. զվեցն գործոց և զեթներորդն հանգիստ աստուծոյ անուանեալ: Եւ աստ դարձեալ ի նոր արարչութեանս այնմ թուով ասուրց տաւնախմբեմք, միով միայն առաւելեալ թուով, որ ի հանդերձեալսն հայեցուցանէ զամենիսեան և փոխանակ...»:

«Ըստ առաջնոյն տեսանեմք կարգեալ զամենայն, զի յառաջին աւուրն գոյացոյց գերկինսն հրեղէն, զվերին և ըզհրեշտակս և զլոյս և ապա գերկիր և ըզջուր և զաւղ և գիւր և ըստ եւթն արարածոց կարգեաց աւուրս եւթն. զվեցն գործոյ և զեթն հանգիստ աստուծոյ կոչեաց և դարձեալ ի նոր արարչութեանս զնոյն թիւս տաւնախմբեմք, մի առ աւել թիւ և մի որ ի հանդերձեալսն հա(յ) եցուցանէ զամենիսեան և փոխանակ...»:

Կարող ենք այսպիսի շատ օրինակներ բերել, ապացուցելու մեր ասածը, բայց կարծում ենք արդեն պատկերը պարզ է:

Եթե Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ից հանենք այս ժառանգորդում եղած գործի նման հատվածները, ապա տեղում քիչ բան կմնա: Սա կողմնակի ճանապարհով ապացուցում է, որ ժառանգորդի այդ նյութը կազմողը իսկապես օգտվել է Լաստիվերցուց, ոչ թե մեկ այլ աղբյուրից, որից գուցե և օգտված լիներ Լաստիվերցին:

Այսպես դուրս կգա, որ Արիստակեսը մեծ մասամբ քաղել է ուրիշից, մինչդեռ հենց ինքը յոթերորդ օրվա մեկնությունում խոսել է իր գործի ինքնուրույնության մասին: Նա գրել է.

«Արդ որպիսութիւն խորհրդոյն հզարագունիցն և իմաստնոցն յայտ է, բայց մեզ տկարագունիցս որպէս հասանելի է ողորմութեամբն աստուծոյ, ասացուր...»:

Ինչպես ասացինք, Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի ազդեցությունը կա նաև «Յայսմաւորք»-ի վրա, սակայն ոչ բոլոր խմբագրությունների: Այդ կա միայն Գր. Խլաթեցու խմբագրած «Յայսմաւորք»-ում⁵¹, քանի որ տեղ Խարայելի⁵² և

Կիրակոս Արևելցու (Գանձակեցի)⁵³ խմբագրածներում չկա Ծննդյան և Մկրտության տոնի «Պատճառաւորք»-ը: Ըստ որում Ծննդի և Հայտնության ութ օրերի մասին ժառանգորդների և «Յայսմաւորք»-ների այս նյութերի կազմողները տարբեր մարդիկ են և աչքի առաջ չեն ունեցել միմյանց գործերը: Նրանք իրարից անկախ օգտվել են Ար. Լաստիվերցու Մեկնությունից. «Յայսմաւորք»-ում այնքան մեծ չէ այս Մեկնության ազդեցությունը, որքան ժառանգորդներում է:

Այն փաստը, որ Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ը այսքան լայնորեն օգտագործված է ժառանգորդներում և «Յայսմաւորք»-ում, ցույց է տալիս դարեր շարունակ այդ գործի հարգի լինելն ու անհրաժեշտությունը հայ առաքելական եկեղեցու ոչ միայն սկզբնաղբերի պաշտպանության առումով, այլև առօրյա ծիսական պետքերի համար:

Ամփոփելով վերը շարադրածը, ավելացնենք, որ այսքանով չի ավարտվում «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի արժանիքների բացահայտումը: Ար. Լաստիվերցու գեղեցկահյուս Պատմության հետ միասին ինչպես այս, այնպես էլ նրա դավանաբանական մյուս գործերի ավելի խորն ու մանրաքննի ուսումնասիրությունը միայն հնարավոր կդարձնի իսկապես ճանաչելու 11-րդ դարի հայ մեծ հայրենասեր մատենագրին և արժեքավորելու մեզ հասած նրա գրական անուրանալի վաստակը:

⁵³ Ձեռ. № 4684, (1407 թվ.):

⁵⁰ Հատվածի աղճատումը հնարավոր է վերականգնել ըստ ձեռ. № 7448-ի:

⁵¹ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1780: (Այս ազդեցությունը տե՛ս Ծննդյան և Հայտնության հինգերորդ (արացի Գ, հունվարի Ժ), վեցերորդ (արացի Դ, հունվարի ԺԱ) և յոթերորդ (արացի Ե, հունվարի ԺԲ) օրերի «Պատճառաւորք»-ներում):

⁵² «Յայսմաւորք; ըստ կարգի ընտրեալագոյն օրինակի յայսմաւորաց տէր Խարայելի», Կ. Պոլիս, 1834: